

Zamanın Ötesindeki Esrarengiz Topluluk “Soğdlar” ve Türklerle Olan İlişkileri

A Mysterious Community Beyond Time “The Sogdians” and Their Relations With the Turks

Sinan Alper SAKA

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi

sakasinanalper@gmail.com

0000-0001-6618-6635

Gönderim Tarihi: 24.05.2022 - Kabul Tarihi: 10.08.2022

Öz İran menşeli bir topluluk olan Soğdlar Orta Asya Türk tarihi açısından önemi tartışılmaz bir konumda bulunmaktadır. Günümüz Orta Asyasındaki üç Türk Cumhuriyetinde toprakları bulunan Sogdiana ülkesi, çağdaşı Hazarlar gibi iki kıtayı birçok yönden birbirine bağlama vazifesini yüzyıllarca ifa etmiştir. İleri düzeyde ticari bilgi ve diplomasiye haiz olan Soğd halkı, yazıya olan düşkünlükleri hasebiyle geniş bir coğrafyanın tarihini aydınlatmada rehber durumundadır. İslam öncesi Türk tarihi çalışmalarında görülen en temel sıkıntının yazılı kaynak eksikliği olduğu bilinmektedir. Bu minvalde binlerce kilometreye yayılmış olduğu görülen Soğd materyalleri, özellikle de Çin kaynaklarının yetersiz kaldığı dönemlerde büyük önem arz etmektedir. Hunlar ile başladığı görülmekte olan Türk-Soğd ilişkileri, Göktürk ve Uygur Kağanlıkları devrinde hızlı bir şekilde gelişerek Orta Asya tarihi açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Yüzyıllar boyunca İç Asya'nın dünya ile bağlantısını sağlamış olan Soğdların bölgede İslamiyet'in yayılma döneminde Türk ve Fars dilleri arasına sıkışarak tarih sahnesinden çekildikleri görülmektedir.

Anahtar sözcükler: Uygur, ticaret, Soğdlar, alfabe, Göktürkler

Abstract The Sogdians, a community of Iranian origin, are in an indisputable position in terms of Central Asian Turkish history. The country of Sogdiana, which is located in the territory of three Turkish states in today's Central Asia, has fulfilled the task of connecting two continents in many ways, like its contemporary Khazars, for centuries. The Sogdian people, who have advanced commercial knowledge and diplomacy, are in the position of guide in illuminating the history of a wide geography due to their fondness for writing. It is known that the most basic problem seen in pre-Islamic Turkish history studies is the lack of written sources. In this context, Sogdian materials, which are seen to be spread over thousands of kilometers, have great importance especially during periods when Chinese resources are insufficient. Turkish-Sogdian relations, which seem to have started with the Huns, developed rapidly during the Gokturk and Uyghur Khaganate periods and had important consequences for the history of Central Asia. It is seen that the Sogdians, who have provided the connection of Inner Asia with the world for centuries, withdrew from the stage of history by being stuck between Turkish and Persian languages during the spread of Islam in the region.

Keywords: Uyghur, trade, Sogdians, alphabet, Gokturks

Giriş

İsmi milattan önceki devirler itibariyle duyurmaya başlayan Soğdlar, zamanla Orta Asya'nın birçok bölgesine yayılarak güçlü beynelmilel etkileşimlere sebebiyet vermiş İran menşeli kadim bir kavimdir. Merkezleri olarak kabul edilen toprakların günümüz Özbekistan ve Tacikistan sınırları içerisinde yer aldığı bilinmekle beraber (Golden 2016: 157) ana vatanlarının genel hatlarıyla Maverünnehir bölgesi olduğu görülmektedir.

Kadim Fars ve Çin medeniyetleri arasında bir köprü mahiyetinde bulunan bu coğrafya üzerindeki Soğd kavmi, daha sonra İpek Yolu olarak tesmiye edilecek olan kıtanın can damarlarının oluşmasında hayati roller oynamıştır. Orta Asya'daki Soğd etkisi ile Türk siyasi yapılarının en güçlü oldukları dönemler arasında dikkat çekici bir paralellik bulunmaktadır.

Çin ile Batı Türkistan arasında yüzyıllar içinde peyderpey kurmuş oldukları ticari ve diplomatik ağlar Soğdları, diğer milletlerin gözünde paha biçilemez bir değere yükseltmiştir. Bu kavmi, komşusu olan diğer kavimlerden ayıran münferit özellikler, onları zamanın çok daha ötesine taşıyarak tarih sahnesinden çekilmelerine rağmen etkilerini günümüze kadar sürdürmelerine sebebiyet vermiştir.

Soğd devri genellikle Göktürk-Uygur devrini çağrıştıran bir dönemi akıllara getiriyor olsa da bu kadim topluluğun hikayesinin daha eski çağlara dayandığı bilinmektedir. Soğd dilinde bulunan en eski belgenin M.S. 312 senesine ait olarak Doğu Türkistan'dan çıkarılması (Tekin 1997: 41) ve Çin kaynaklarında geçmeleri, anavatanları Maverünnehir toprakları olarak kabul edilen bir toplumun ne kadar büyük ölçüde bir yayılmaya sahne olduklarını göstermesi açısından büyük önem arz etmektedir. Aynı yüzyıl içerisinde İpek Yolu üzerinde başlayıp Çin'e kadar uzadığı görülen yükselişleri (Eker 2012: 78) başta çıkarılan madeni paralar ve keşfedilen anıtlar olmak üzere birçok yazılı materyal tarafından desteklenmektedir.

Oldukça eski zamanlardan beri kullanıldığı düşünülen Soğd alfabesinin İslam fetihlerine kadar gün geçtikçe hızlı bir ölçekte Asya kıtasının farklı noktalarına yayılması bölge tarihinin aydınlatılmasında büyük bir yardımcı unsur olarak göze çarpmaktadır. Arami yazısından türetilen ve M.S. 200'lerden itibaren kullanım alanı genişleyen Soğd yazısı (Zieme 1983: 229), başta yazıtlar olmak üzere kullanıldığı tüm alanlarda oldukça kıymetli bilgilerin günümüze ulaşmasını sağlarken, İslam dünyasının en kaliteli kağıdını üreten Soğdların, (Şahin 2020: 88) bir başka yönden de ünlenmesini sağlamıştır.

Çin kaynaklarında Teoman zamanındaki hadiseler içerisinde isimlerinin geçtiği görülen Soğd kavmi ve Soğdiyana ülkesinin (Gumilev 2003: 101) Türkler ile olan münasebetlerin oldukça eski zamanlarda başlamıştır. Bu minvalde Hun hükümdarının kullanmış olduğu Şan-yu unvanının Soğdca bir kelime olması da (Roux 2006: 88) bu durumu destekler niteliktedir. Soğdlar hakkında yapılan arkeolojik kazılarda M.Ö. 1000 tarihlerine kadar uzayan verilerin ortaya çıkarılması (Taşağıl 2009: 348,349) genellikle VI. yüzyıl itibariyle isimleri telaffuz edilen bir kavmin tarihinin çok daha eskilere uzandığını göstermektedir.

Soğdlar, Orta Çağ'dan çok daha eski vakitlerde güneylerindeki Kuşan, kuzeylerindeki Altay kavimleri ile uzun yıllar iç içe yaşayarak Göktürklerden asırlar önce dahi Türklerle yakın ilişkiler içerisinde bulunmuştur. Başta Özbekistan olmak üzere Maverünnehir havzasına yayılmış olan Soğd topraklarında, Göktürk öncesi çağlarda yalnızca bu kavmin yaşadığını söyleyebilmek pek doğru bir yargı olmayacaktır. Bölgedeki askerlerin kahir ekseriyeti ile Türklerden müteşekkil olması, Türkçe yerine Farsçayı kullanma ihtimallerinin yüksek olması ve bölgeye İslam dininin girmesinden sonra Türk tesmiyesinin Müslüman olmayan sınıfa atfedilmesi (Şeşen 2017: 11) gibi nedenler bu iddiayı destekler nitelikte bulunmaktadır. Türklerin ilk yerleşik hayatına dair mühim izler taşıyan günümüzde Bişkek yakınlarında bulunan Suyab/Akbeşim şehri bu birlikteliğin bir örneği olarak gözükürken (Can 2002: 160) bölgenin asırlar boyunca aynı dokuyu muhafaza etmeye devam ettiğini görmek mümkündür.

I. Göktürk Devri

Büyük Hun İmparatorluğu'nun parçalanmasına müteakip olarak kurulan siyasi teşekküllerin ortadan kalkması ile yine aynı kökenden gelenler tarafından oluşturulan Ak Hun İmparatorluğu, Göktürk yapılanması öncesi iki yüz yıla yakın Orta Asya'da önemli bir hâkimiyet alanına sahip olmuştur. Bu alan sınırları içerisinde yer aldığı görülen Soğd topraklarının uzun yıllar Hun bakiyesi bir devlet tarafından yönetildiği görülmektedir.

Göktürklerin imparatorluklarını kurduktan sonra Ak Hun Devleti ile savaşa girmeleri, Göktürk-Soğd münasebetlerinin oluşmasına zemin hazırlayarak (Yabalar 2020: 121) iki halk arasında yüzyıllar sürececek işbirliğinin temellerini atmıştır.

Göktürk hâkimiyeti öncesinde yüzyıllar boyunca oluşturdukları ticari ağlar ile önemli koloni sahipleri konumunda olan Soğdlu tüccarların bu özellikleriyle Göktürklerin ilgisini çekmiş olması, daha sonraki hadiseler ile de doğrulanır nitelikte bulunmaktadır. Soğdluların oldukça ileri oldukları gümüş işçiliğinde bu dönemde işledikleri Türklerin sosyal hayatı teması (Altungök 2018: 120) ve yapılan kazılarda bu iki toplumun birlikteliğini gösteren materyallere rastlanması (Çoruhlu 2016: 54) ikili ilişkilerin kısa süre içerisinde olgunlaşmaya başladığını göstermektedir. Aynı zamanda Göktürklerin, ticaret alanında oldukça ileri olan Soğd kavmine karşı ülke sınırları içerisinde koloni kurma imtiyazı sağlaması (Tekin 1997: 42) ve kazılarda çıkarılan mühürlerden anlaşılmakta olan özerk yapıları (Babayar 2019: 36), gösterilmiş olunan yüksek toleransın birer nişaneleri olarak göze çarpmaktadır. Bunlara ilave olarak imparatorluğun kurulması üzerinden henüz 15 sene gibi kısa bir zaman dilimi geçmesine rağmen Maniak adlı Soğd liderinin dış politika alanında kağana tavsiyelerde bulunması ve buna müteakip ona Bizans elçiliği görevi verilmesi (Şahin 2018: 143) ilişkilerin boyutunu anlamamıza yardımcı olmaktadır. Soğdluların sahip oldukları sosyal melekelerin içinde diplomatik faaliyetlerin de aktif olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

VI. yüzyılın sonlarında dikildiği düşünülen Bugut Yazıtı Soğd kavminin Göktürkler üzerinde sağladığı siyasi ve kültürel etkinin anlaşılması açısından büyük önem arz eden bir materyal olarak görülmektedir.

Türkler, başlangıçta kendi yazı karakterlerine sahip olmamalarına rağmen, daha önceleri Haftalılara ait olan Sogdiana'yı işgallerinin bir neticesi olarak, muhtemelen 560'lı yıllarda çabucak Sogd alfabesini benimsediler: Yeni siyasi durum, Sogdlulara ticaret yollarını İran ve Sibirya'ya kadar genişletmek için mükemmel bir fırsat verdi. (Thierry 2002: 383).

Bu minvalde bir devlet ekonomisinin kalkınma ve gelişmesinde uluslar arası ticaretin sahip olduğu yüksek ehemmiyetin Göktürkler tarafından güçlü bir şekilde idrak edildiği anlaşılmaktadır.

Çin vakayinamelerinde özellikle belirtilmiş olan Soğdların ticari zekâları ve Soğdca'nın ticaret yolları üzerinde iletişim dili olması hususu (URL-1) Göktürklerin bu halka karşı göstermiş olduğu derin hoşgörü siyasetinin önemli etkenleri içerisinde bulunmaktadır. Göktürk hükümlerinin Soğdlar için Türkler ve Çinliler ile birlikte Orta Asya coğrafyasının en önemli etnisite konumuna yükseldikleri bir devir olduğu görülmektedir. Göktürk İmparatorluğu'nun hızlı yükselişi, başta İpek yolu olmak üzere kıtanın dört bir yanına dağılmış olan başarılı tüccar grubunun da yükselmesini sağlayarak çok yönlü görülmeğe olan işbirliğinin meyvelerini vermesini sağlamıştır. Nitekim arkeolojik kazılardan elde edilen Soğd paralarının, kıtada kurulan geniş ölçekli ticaret sistemindeki varlığı (Baipakov 2002: 161-166) ; yaygın kullanım alanı ve yüzyıllar süren hakimiyeti ile uluslar arası konvertibilite etkisine yüksek ölçüde haiz olduğunu göstermektedir. Bu durum, onları zamanla merkezi Asya'nın en büyük tüccar grubu haline getirirken (Daryae 2010: 404) Çin gibi köklü bir uygarlığın da dış dünya ile kurduğu en önemli köprülerden biri olmalarını sağlamıştır.

Yüzyıllarca sürmekte olduğu görülen işbirliğinin dil alanındaki şaşırtıcı yayılma hızı, Türk aristokrat zümresi içerisindeki popülaritesi (Klyashtorny, Sultanov 2019: 170) ve Soğd yazısının Göktürk döneminde resmi dil seviyesine kadar yükseltilmesi hususları kültür alanında bir diğerk dikkat çekici unsurlardır.

Kuzey Toharistan'da Soğd yazısının yayılması tam olarak Köktürk Kağanlığı dönemindeydir. Nitekim Peroz sikkelerinin taklit edildiğı sikkelerde kağan ve tegin unvanlarının Soğd yazısıyla olması bu durumu netleştirmektedir. Toharistan'da Soğd dilinin aktif olarak yayılmaya başlaması, bu dili resmi dil olarak kullanan Köktürk Kağanlığı'yla alakalıdır. (Babayar 2014: 25-26)

Soğd dilinin, gücünün zirvesindeki bir imparatorluk içerisinde yayılarak zamanla resmi dil düzeyine kadar yükselmesi, şüphesiz bu tüccar topluluğunun devlet açısından öneminin anlaşılması açısından kıymetli bir bilgidir. Bu dili konuşan insanların zamanla devlet kademelerinin en üst basamaklarına kadar yükselmeleri, kağanların müşavirliklerini dahi yapmaları ve onların batı dünyası hakkında bilgi sahibi olmalarını sağlamaları (Ögel 2020 : 192) gibi hususlar da rehberlik misyonlarının tezahürlerindedir.

7. yüzyılın ortalarına doğru tarihlendirilen Afrasyab duvar resimleri Göktürk devri açısından en önemli tarihi materyallerden birisi konumundadır. Soğdlular için merkezi bir konum özelliğindeki Semerkant'ın Soğdlu kralı Varhuman'ın sarayının duvarına çizilen resimler dönemin siyasi ve sosyo-kültürel yapısının anlaşılması hususuna katkıda bulunmaktadır. Doğaüstü ve mitolojik sembollerin kullanımı ile Türklerin giyim kuşamlarından fizyolojik özelliklerine kadar verdiği bilgilerle büyük dikkat çeken Afrasyab resimleri (Azarbay 2014: 50) sarayın farklı yönlerinde bulunan duvarlar üzerine çizilen farklı konulardaki betimlemeleri ile adeta dönemine ışık tutmaktadır.

Soğdların Göktürkler üzerinde yarattığı tesirin bir diğerk maddesi ise dindir. Batıdaki soydaşları gibi Zerdüşt inancını benimsemiş olan Soğdlar, güney ve doğu bölgelerinde yükselen bazı dinlerin de etkisi altına girmiştir. (Xinjiang 2001: 150). Kıtada birçok yönüyle köprü vazifesi görmekte olan bir halk için, sahip oldukları maddi-manevi unsurların paylaşılması ve yayılması oldukça doğal bir durumdur. Nitekim bu durumun hoşgöründe tebaası altında buldukları Göktürk İmparatorluğu'nda içinde etkisini göstermesi kaçınılmazdır. Bu minvalde eski dinleri Zerdüştlük ve aralarında yayılmaya başlayan Budist öğretilerin zamanla kağanlık toprakları içinde de etkisini gösterdiği tarihi materyaller tarafından da desteklenmektedir. Aynı kökten gelmeyen ve savaşçı olmayan bir tüccar halkın, bölgenin süper gücü hüviyetinde bulunan bir imparatorluk üzerinde kurmuş olduğu sosyo-kültürel etkinin büyüklüğü, özellikle de yaşanan zaman dilimi göz önüne alındığında, oldukça dikkat ve hayranlık uyandıran tarihi bir hadise olarak görülmektedir.

II. Uygur Devri

Türk lafzının geçtiğı ilk devlet olan Göktürk siyasi oluşumunun sekizinci asrın ortalarına doğru çözülmesi, bölgede dengelerin değişmesine ve bu devleti yıkanlar arasında bulunan Uyguların ise diğerk Türk kavimleri içinden sıyrılarak Göktürk mirası üzerine yeni bir devlet kurmasına neden olmuştur. Göktürk mirasının sahiplenilmesi, Göktürk topraklarının tamamının Uygurlara geçtiğı anlamını taşıyor olsa da kurulan yeni devletin oldukça geniş ölçekli büyüklüğü, başta İpek Yolu olmak üzere İç Asya hakimiyetinin tahsis edildiğini göstermektedir. Bu minvalde yeni siyasi teşekkül bünyesine girmiş olan Soğdların, Göktürk devrinde inşa edilen yakın ilişkileri daha da ileri taşıdığı görülmektedir. Bu yoğunlaşan ilişkilerin başta din ve yazı eksenli olmak üzere Uygur hayatına birçok açıdan sirayet ettiği bilinmektedir. Arami alfabesi yardımıyla 22 harften oluşturulan ve hakkında ilk kez 987 yılında bilgi verilen Soğd alfabesi (Azarbay 2014: 50), Uygur alfabesinin temelini oluşturarak daha sonra Moğollar tarafından da kullanılmıştır. Göktürklerden sonra Uygurlar tarafından da benimsenen Soğd dili ve esinlenen Soğd alfabesi başta Moğolistan olmak üzere (Stavisky 2002: 222-223) birçok bölgede keşfedilen materyaller ile de kendini göstermektedir. Kaşgarlı Mahmut tarafından Türk alfabesi olarak adlandırılan (Tekin 1997:

41) bu yeni alfabenin zaruri bir ihtiyacın zuhur etmesi hasebiyle oluşturulduğu görülmektedir. Bu zaruri ihtiyacı besleyen en önemli faktör; Soğd eliyle Uygur ülkesine sokulan yeni bir dinin daha sağlıklı tatbik edilmek istenmesidir.

Mani dini kitaplarını okumak, onları kendi diline çevirmek mecburiyetinde kalan yeni din mensubu Uygurlar, runik yazıyı ağaç kabuklarından yapılan kâğıtlara yazarak yeni dine ait kitaplar hazırlarken ve dine ait öğretileri çevirirken mevcut yazı yetersiz kalıyor, yeni bir yazı sistemi yahut alfabeye ihtiyaç duyuyorlardı. Bu ihtiyaç dolayısıyla dinî kitap yazmada ustalaşmış olan Soğdların yardımına gerek duyulmuş ve tam o dönemlerde Soğd yazısını esas alan Uygur yazısı oluşturulmuştur. (Battulga 2015: 505)

Uygur alfabesi, Soğd alfabesi vasıtasıyla oluşturulmuş olsa da farklı ses ve harf sayıları gibi (Williams 2017: 259) durumlardan ayrıştığı nüanslar da bulunmaktadır. Kadim Çin medeniyeti ile yüzyıllardır süren komşuluk ve bu dönemde görülen iyi ilişkiler yeni bir dinin kabulü noktasında etkili olmamıştır. Toplumların yeni bir din kabul etmesinin arka planında güçlü etkileri olduğu bilinen siyasi konjonktür meselesinin Uygurların almış olduğu bu karara bazı yönleriyle sirayet ettiğini göstermektedir. Uygurların Çin yerine Soğd kültürünü tercih etmeleri ve bunun sonucu olarak Soğd etkisinin en yüksek düzeye ulaşması (Ayazlı 2020: 4), şüphesiz devam etmekte olan kadim dostluğun bir tezahürüdür. Türk-Soğd ilişkilerinin mufassal bir tasnifi yapılmak istendiğinde iki toplumun birbirine en çok benzediği dönemin Uygur Kağanlığı devrinde gerçekleştiğini söylemek mümkündür.

Uygurlar döneminde görülen Soğdların altın çağının etkisi, dikilen yazıtların önceki dönemlere kıyasla sayı ve niteliklerini de etkilemiştir. Kitabelerin sadece Soğdlar tarafından değil Uygurlar tarafından da oluşturulmasından ve içeriklerinin anlatımından yola çıkarak Soğd etkisinin en yüksek seviyelerde olduğunu anlamak mümkündür. Uygurların Mani dininin yayılması öncesi verdiği eserlerde Göktürk yazısının ağırlığı dikkat çekerken, yeni dinin Soğdların eliyle yayılması ile de alfabe üzerinde ciddi değişikliklerin olduğu anlaşılmaktadır. Uygurlar tarafından oluşturulan eserlerde Soğdlulara “Sogdak” isminin verildiği görülürken (Aydın 2017: 5) bu yazıtlar arasında en meşhur olanı şüphesiz 9. yüzyıl başlarında Moğolistan’da üç dil ile yazılmış olan Karabalasagun Yazıtı’dır. Uygur Kağanlığı yazılı materyalleri içerisinde en önemli kaynaklardan biri olarak kabul edilen bu yazıt yeni dinin kabul süreci ile ilgili verdiği bilgiler ile dikkat çekmektedir.

Yeni T’ang Tarihi’nden alınan bilgilere göre yeni yerleşim politikası gereği Göktürklerin fetret döneminde kuzey sınırlarına ve hatta Çin’in iç bölgelerine kadar Türk ve Soğd kabilelerinin yerleştirildiği bilinmektedir. (Kara 2018: 52). Çalışmanın başında da belirtilmiş olduğu üzere milattan önceki devirler itibarıyla Çin sınırları içinde yaşama ve ticaret kolonileri oluşturma faaliyetleri görülmekte olan Soğd halkı için bölgenin kendilerine yabancı olmadığı bir gerçektir. Çin ülkesinin ticari hayatına büyük katkılarda da bulunan Soğdlar (Baykuzu 2014: 378) arasından 8. yüzyıl içinde ismi Farsça “ışık” anlamına gelen An Luşan isminde Soğd-Türk kökenli (URL-2) büyük bir Çin generali çıkmıştır. 13 yıl süren ve milyonlarca insanın hayatını kaybettiği düşünülen bu büyük iç savaşta öldürülmüş olsa da, T’ang hanedanına ciddi düzeyde kan kaybı yaşattığı bilinmektedir.

III. Tarih Sahnesinden Çekilme

Göktürklerde İlteriş Kağan ile beraber tekrar sağlandığı görülen siyasi birlik, zamanla bölge Türklerinin son kez tek bir çatı altında toplanabildiği devasa bir imparatorluk haline gelmiştir. Doğu Göktürk Kağanlığı’nın yıkılması sonucu Batı Türkistan’da müstakil bir yapıya sahip olduğu görülen Türgeş Kağanlığı, yeni kurulan Göktürk siyasi birliğini tanımış ve hatta zamanla doğrudan bağlanmış olsa da 8. yüzyıl başları itibarıyla özellikle Sulu Çor Kağan ile beraber tekrar müstakil bir yapıya döndüğü görülmektedir. Doğu ve Batı Türkistan coğrafyasına yayıldığı bilinen Soğd halkı, böylece iki farklı siyasi yapı içerisinde yaşamlarını sürdürmüştür. Aynı dönem içinde Emevi Devleti’nde Irak valisi Haccac’ın Horasan valiliğine Kuteybe bin Müslim’i getirmesi ile başlayan yeni dönem, bölge tarihine derinden sirayet edecek gelişmelerin hazırlayıcısı olmuştur. Türgeş ordusunun Arapları

püskürtebilecek donanımdan yoksun olması savaşların merkezi olan Soğd topraklarının Emevi hâkimiyetine girmesini kolaylaştırarak yüzyıllar boyunca Türk egemenliği altında bulunan batı Soğd halkını farklı bir boyunduruk altına sokmuştur. Kısa bir süre sonra Abbasiler tarafından başlatılan geniş isyana onların da destek vermeleri (Eker 2012: 84) Emeviler tarafından dikte edilen Arap kimliğine karşı duyulan tepkinin bir tezahürü olarak görülebilir. İsyanın başarılı olması sonucu kurulan Abbasi İmparatorluğu'nda yükselen İran kültür öğeleri ve Fars tesiri (Turan 2018: 219) batı Soğdları için kaçınılmaz bir sonun başlangıcını hazırlamıştır. Nitekim Samaniler devrinin sonlarına doğru Maverâünnehir bölgesinin tamamen Türkleşmesi (Taşağıl 2009: 348-349) ve aynı dönemde bölgede etkisini arttıran İslamiyet dininin yayılması, birçok topluluk içinde başta dil olmak üzere ciddi tesirler bırakmıştır. Şüphesiz bir halkı ayakta tutan en önemli unsurların başında konuştukları dilin muhafazası gelmektedir ki bu durumun sayısız örneği tarihin tozlu sayfaları içinde bulunmaktadır. İlk olarak kendi alfabeleri yerine Arap alfabesini kullanmaya başlayan Soğdlar (Caferoğlu 1984: 165) zaman içinde sosyo-kültürel faaliyetlerde de güçlü bir etkiye maruz kalarak gittikçe öz benliklerini kaybetmeye başlamıştır. Bu kültürel değişimin yalnızca batı istikametinden beslenmemiş olması, yaşanan asimile hususunun genel mahiyette olmasına sebebiyet vermiştir. Türkistan coğrafyasının her yerinde kullanım alanı bulan Soğd dilinin doğu kanadının Türkçe, batı kanadının ise Fars dili tarafından eritmeye başlaması (Tekin 1997: 44) 9. yüzyıl ile beraber hızını arttıran bir durum olarak göze çarpmaktadır. Nitekim 11. yüzyıla gelindiğinde Kaşgarlı Mahmut tarafından Türkleşmiş olarak nitelendirilen Soğd halkının (Caferoğlu 1984: 157) milli kimliklerini muhafaza edememeleri sonucunda tarih sahnesinden çekildiklerini öğrenmekteyiz.

Sonuç

Maverâünnehir merkezli İran orijinli Soğd halkı, Asya kıtasının muhtelif yerlerine kurdukları ticaret kolonileri, diplomasi ve dil öğrenmedeki maharetleri ve İpek yolu üzerinde taşımış oldukları yeni fikri akımlar ile milattan sonraki ilk bin yıla damgasını vurmuştur. Onları daha ilgi çekici hale getiren husus; bağlandıkları yahut ticari faaliyetlerinin olduğu imparatorlukları etkileme düzeyleridir. Yaşadıkları dönem göz önüne alındığında savaşçı olmadıkları gözlemlenen bir halkın Çin ile İran arasında bulunan engin bir coğrafyada asırlar boyunca bıraktıkları izler onları zamanlarının ötesine taşımaya başarmıştır. Çin gibi kadim bir uygarlığın ticaret hayatında önemli rol oynamaları, kabul ettikleri dinleri Asya kıtasının en ücra köşelerine götürmeleri, kullandıkları alfabenin başka halklar tarafından benimsenip türevleri ile yüzyıllarca kullanılması, dillerinden alınan kelimelerin 21. asırda dahi halen kullanılıyor olması bu kavmin dünya tarihine iz bırakmasına neden olan örneklerden yalnızca bazılarıdır.

Soğdların tarih boyunca en fazla etkileşim içinde oldukları topluluğun Türkler olduğu görülmektedir. Hunlar ile başlayan, Göktürkler ile yükselen ve Uygurlar ile altın çağına ulaşan Türk-Soğd ilişkileri, yüzyıllar boyunca ekseriyetle dostane bir çizgide ve kesintisiz olarak devam etmiştir. Bu dostane münasebet; ticaret ve diplomaside ihtisas sahibi bir zümre ile tarih boyunca güçlü devletler inşa eden bir milletin sosyo-kültürel ortaklığıdır.

Soğd hareketi; güçlü bir siyasi teşekkül şemsiyesi altında İç Asya'nın şekillenmesine sirayet eden değeri yadsınamaz bir faaliyetler bütünüdür. Bir kıta tarihinin aydınlatılmasındaki en önemli paylardan biri; onların yazıya vermiş oldukları ihtimamın diğer toplumlarda uyandırdığı ilham duygusudur. Din, dil ve geleneklerin tüccar elbisesi altında binlerce kilometrelik yürüyüşüdür. Tarımın göçerliğe, diplomasinin savaşa, kalemin kılıca tercih edilmesidir. Denklemeleri çok bilinmeyenli olan bir kıtanın hafıza defteridir. Hülâsa, tarih sahnesinden silinmeyenler; zamanının ötesine geçmeyi başarabilenlerdir.

Kaynaklar

I. Kitaplar

- Caferoğlu, Ahmet (1984), *Türk Dili Tarihi I-II*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Çoruhlu, Yaşar (2016), *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Golden, Peter B (2016), *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Gumilev, Lev Nikolayevic (2003), *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Klyashtorny S. G. ve Sultanov T. İ (2019), *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (2020), *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Roux, Jean Paul (2006), *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Şeşen, Ramazan (2017), *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi.

II. Makaleler

- Altıngök, Ahmet (2018), "İpek Yolu Üzerinde Mübadele Aracı Olarak Kullanılan Gümüş Eşyalar", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, C. II/1.
- Ayazlı, Özlem (2020), "Soğdca Bazı Sözcüklerin Eski Uygurcadaki İmlası", *International Journey of Old Uyghur Studies*, C. II/1.
- Aydın, Erhan (2017), "Uygur Kağanlığı'nın İlk Dönemlerinde Soğd Varlığı", *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, C. VI/13.
- Azarbay, Guitti (2014), "The Afrasiab Murals: A Pictorial Narrative Reconsidered", *Silk Road*, 12.
- Babayar, Gaybullah (2014), "Batı Köktürk ve Orta Asya Bozkır Halklarının Sikkelerindeki Damgalar", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. I/1.
- Babayar, Gaybullah ve Habibullayev, Arif (2019), "Batı Göktürk Kağanlığının Hakimiyet Simgeleri: Damga ve Mühür", *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, C. XXII/240.
- Baipakov, Karl (2002), "Kazakistan'daki Şehirler ve Yerleşik Kültür", *Türkler Ansiklopedisi III*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Battulga, Tsend (2015), "Moğolistan'daki Uygur Harfli Yazıtlar", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. IV/2.
- Baykuzu, Tilla Deniz (2014), "T'ang Hanedanlığının Büyük Türk Generali Pu-Ku Huai-En", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. LIV/1.
- Can, Yılmaz (2002), "Anadolu Öncesi Türk Kenti", *Türkler Ansiklopedisi III*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Daryae, Touraj (2010), "Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, V. 30, No. 3, Duke University Pres.
- Eker, Süer (2012), "Orta Asya'nın Gizemli Halkı: Soğdlular", *Türkbilig*, S. 20.

- Kara, Gülnar (2018), "Tang Hanedanının Türk Topraklarını Hakimiyet Altına Alma Çabaları", *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 84.
- Staviski, Boris (2002), "İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi", *Türkler Ansiklopedisi III*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Şahin, Çiğdem (2018), "Gök-Türk Devleti Diplomasisi (552-630)", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, S. 40.
- Şahin, Tahir Erdoğan (2020), "İpek Yolu: Tarihsel Geçmiş, Kültürü ve Türk Dünyası İçin Önemi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXXIX/67.
- Taşgöl, Ahmet (2009), "Soğd", *İslam Ansiklopedisi*, XXXVII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tekin, Talat (1997), "Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı, Kısaltma: Türkçenin Yazımı", *Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 19*, Ankara.
- Thierry, François (2002), "Türgişlerden Büyük Uygurlara Türk Kağanlıklarının Para Birimleri", *Türkler Ansiklopedisi III*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Turan, Necmeddin (2018), "Pers İmparatorluk Geleneğinin Abbasi Siyasal Düzenine Etkisi ve İbnül Mukaffa'nın Rolü Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, C. IV/2.
- Williams, Nicholas Sims (2017), "Soğd Ses Sistemi ve Uygur Alfabesinin Kökeni", çev. Feryal Korkmaz ve Berker Keskin, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. LVII/57.
- Xinjiang, Rong (2001), "New Light on Sogdian Colonies along the Silk Road", Lecture at the BBAW on 20th September.
- Yabalar, Halit ve Sağ, Mehmet (2020), "Afrasyab Duvar Resimlerinde Türk Gruplarının Yer Alış Biçimi", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 47.
- Ziemme, Peter (1983), "Uygur Yazısıyla Yazılmış Uygur Yazıtlarına Dair Bazı Düşünceler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*.
- URL-1: <https://depts.washington.edu/silkroad/texts/sogdlet.html> (e. t. 10.05.22).
- URL-2: <https://www.britannica.com/biography/An-Lushan> (e. t. 14.05.22).